

Przegląd Religioznawczy 2(284)/2022

The Religious Studies Review

ISSN: 1230-4379

e-ISSN: 2658-1531

www.journal.ptr.edu.pl

ŁUKASZ KUTYŁO

Uniwersytet Łódzki

Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny

e-mail: lukasz.kutylo@uni.lodz.pl

ORCID: 0000-0002-0499-1900

DOI: 10.34813/ptr2.2022.7

Restrykcje a zaangażowanie religijne amerykańskich Żydów – reinterpretacja tezy o restrykcyjności

Strict norms and the religious commitment of American Jews:
A reinterpretation of the strictness thesis

Abstract. This paper focuses on the strict norms one encounters primarily in conservative religious groups. Such precepts regulate the behavior of their members, distinguishing them from the social environment. There is a view that strict norms resolve the “free-rider problem” and foster more profound commitment of the believers. It seems, however, that such stricture is part of a more universal mechanism, which is involved in the process of social categorization. The norms establish a clear division between “us” and “others,” enhancing the bond with the group. Attempt has been made to verify this conjecture based on the data from a survey by the Pew Research Center concerned with American Jews.

Keywords: American Jews, social categorization, strict norms, religious commitment

Wprowadzenie

Przedmiotem rozważań w artykule uczyniłem restrykcje, czyli kosztowne normy regulujące zachowania członków określonych – najczęściej kon-

serwatywnych – społeczności religijnych, wyodrębniające ich z otoczenia społecznego. W literaturze przedmiotu przeważa pogląd, że restrykcje przyczyniają się do wyeliminowania „pasażerów na gapę”, co skutkuje większą aktywnością wiernych. Są oni bardziej chętni, aby przeznaczać czas i pieniądze na swoją społeczność, w wyniku czego rozkwita w niej życie religijne, a bogata w zaangażowanych członków oraz zasoby wspólnota staje się atrakcyjna dla potencjalnych wiernych. Choć na pierwszy rzut oka restrykcje wydają się irracjonalnymi, obciążającymi regułami organizującymi zachowania ludzi, to ostatecznie odpowiadają za rozwój niektórych społeczności religijnych.

W artykule chciałbym przyjrzeć się bliżej tym regulacjom i pokazać, że są wyrazem bardziej uniwersalnego mechanizmu, niż to wynika z tezy o restrykcyjności. Restrykcje, przyczyniając się do zdefiniowania wyraźnej granicy między „swoimi” a „obcymi”, wydają się bowiem brać udział w procesie formowania i podtrzymywania tożsamości danej zbiorowości. Wzmacniając poczucie przynależności do grupy, pośrednio sprawiają, że więzi pomiędzy jej członkami ulegają wzmocnieniu, a oni sami chętniej angażują się na jej rzecz. Uwaga w tych rozważaniach powinna się zatem skupić nie tyle na restrykcjach, ile na wynikającym z ich oddziaływania poczuciu przynależności. Założenie to poddałem weryfikacji, opierając się na danych z sondażu zrealizowanego przez Pew Research w 2013 r. wśród przedstawicieli społeczności żydowskiej w Stanach Zjednoczonych.

Teza o restrykcyjności

Po raz pierwszy teza o restrykcyjności wybrzmiała w książce pt. *Why conservative churches are growing: A study in sociology of religion* (1972), napisanej przez Deana Kelleya. Autor przedstawił w niej pogląd, że wbrew oczekiwaniom wynikającym z teorii sekularyzacji w Stanach Zjednoczonych na znaczeniu zyskują denominacje konserwatywne i ewangelikalne, a liberalne Kościoły głównego nurtu znajdują się w stagnacji. Zastanawiając się nad przyczyną tego zjawiska, Kelley uznał, że towarzyszący nowoczesności wzrost złożoności świata wywołuje poczucie zagubienia. W tych okolicznościach lepiej radzą sobie Kościoły będące w stanie porządkować rzeczywistość, przywracając ład normatywny i nadając głębszy sens ludzkiemu życiu. Cechuje je restrykcyjność, za którą kryje się: absolutyzm (dogmatyzm), fanatyzm (poddanie się doktrynie religijnej) oraz konformizm (stosowanie się do nierzadko „ekscentrycznych” norm). Restrykcyjność sprawia, że Kościoły te działają prężniej, przez co stają się bardziej atrakcyjne dla potencjalnych wiernych.

W latach 90. do tej problematyki powrócił Laurence Iannaccone, który skupił się na samych restrykcjach. Pod pojęciem tym rozumiał normy obowiązujące w niektórych grupach religijnych, których przestrzeganie jest kosztowne – stosowanie się do restrykcji wiąże się bowiem z koniecznością rezygnacji z pewnych możliwości i przyjemności (np. ze swobody w zakresie wyboru ubrania), a także przyczynia się do wyróżnienia wiernego z otoczenia. Z perspektywy bliskiej Iannacconemu teorii racjonalnego wyboru sytuacja wydawała się paradoksalna. Sam badacz zdecydował się na nieintuicyjne rozwiązanie tego dylematu. Uznał, że restrykcje podnoszą koszty uczestnictwa w grupie religijnej, a przez to przyczyniają się do wyeliminowania tych, którzy są słabiej z nią związani i cechują się mniejszym zaangażowaniem. Opuszczenie grupy przez „pasażerów na gapę” skutkuje wzrostem aktywności pozostałych wiernych, przeświadczonych o tym, że efekty ich zaangażowania (np. w postaci satysfakcji religijnej) będą sprawiedliwiej dystrybuowane w obrębie wspólnoty. Zdaniem Iannacconego dzięki restrykcjom zwiększa się to, co określił on mianem „siły kongregacji”. Kongregacja staje się atrakcyjniejsza dla potencjalnych wiernych i zyskuje większe znaczenie na rynku religijnym (Iannaccone, 1994).

Dokonana przez Iannacconego reinterpretacja tezy o restrykcyjności wzbudziła pewne wątpliwości. Nie do końca jasne okazały się sugerowane przez niego relacje między restrykcjami a „siłą kongregacji”. Wychodząc naprzeciw tym wątpliwościom, Iannaccone wraz z Danielem V.A. Olsonem oraz Rodneyem Starkiem opublikowali artykuł, w którym dotychczasową argumentację wsparli na założeniach wynikających z teorii mobilizacji zasobów. Przyjęli, że restrykcje, przyczyniając się do opuszczenia grupy religijnej przez „pasażerów na gapę”, zwiększają nie tylko satysfakcję religijną pozostałych wiernych, ale także skłaniają ich do przeznaczania na jej rzecz własnych zasobów. W wyniku tego dysponuje ona odpowiednimi środkami na realizację programów dotyczących wspólnoty czy na prowadzenie działalności ewangelizacyjnej. Założenie to znalazło potwierdzenie w danych empirycznych. Okazało się bowiem, że członkowie bardziej restrykcyjnych denominacji istotnie częściej przeznaczali na nie czas i pieniądze (Iannaccone, Olson i Stark, 1995).

W kolejnych latach teza o restrykcyjności stała się przedmiotem dyskusji, a jej założenia poddane zostały empirycznej weryfikacji. Joseph Tamney i Stephen Johnson, badając wiernych w Muncie, potwierdzili istnienie negatywnej zależności między występowaniem „pasażerów na gapę” a „wytwarzaniem” korzyści dla wiernych. Zależność ta okazała się jednak nieistotna statystycznie (Tamney i Johnson, 1997). Kilka lat później Tamney wraz z zespołem powtórzyli badanie. Wynikało z niego, że istnieje pozytywna zależność między przestrzeganiem restrykcji a rozwojem tych kongregacji, których członkowie należeli do klasy robotniczej (Tamney i in., 2003). W końcu Tamney prze-

przewodził w Muncie badanie jakościowe, którego wyniki nie potwierdziły tezy o restrykcyjności (Tamney, 2005). Z kolei Olson i Paul Perl dokonali w 2001 r. analizy danych pochodzących z 625 kongregacji należących do pięciu denominacji. Okazało się, że o ile przestrzeganie restrykcji nie zwiększa zaangażowania wiernych wewnątrz samych denominacji, o tyle zaobserwowano różnice pomiędzy nimi (na korzyść tych bardziej restrykcyjnych) (Olson i Perl, 2001).

W 2010 r. Jeremy N. Thomas i Olson stworzyli model, w ramach którego uwzględnili szereg czynników mogących potencjalnie decydować o zaangażowaniu wiernych i rozwoju kongregacji. Z analizy wynikało, że zaangażowanie i rozwój kongregacji zależą zarówno od teologii ewangelikalnej, porządkującej wierzenia członków danego Kościoła, jak i od wynikających z tej teologii restrykcji, organizujących zachowania wiernych (Thomas i Olson, 2010). Wreszcie, Todd W. Ferguson wykazał – opierając się na teorii segmentacji rynku religijnego – że restrykcyjność ma swoje ograniczenia. Kościoły, manipulując poziomem restrykcji, mogą zwiększać swoją atrakcyjność. Kiedy jednak ów poziom jest zbyt wysoki, liczba wiernych maleje (Ferguson, 2014).

Mimo że teza o restrykcyjności oraz poświęcone jej badania pozwoliły lepiej zrozumieć procesy zachodzące w organizacjach religijnych, to dyskusyjna pozostaje nadmierna ekonomizacja dyskursu na temat restrykcji, a także jej ograniczona użyteczność, dotycząca głównie Kościołów protestanckich funkcjonujących w warunkach religijnego pluralizmu. Co najważniejsze jednak, restrykcje wydają się przejawem bardziej uniwersalnego mechanizmu, którego nie da się sprowadzić jedynie do kontekstu religijnego. Będąc bowiem regulacjami normatywnymi, przyczyniającymi się do ustanowienia granicy między „swoimi” a „obcymi”, uczestniczą w procesie formowania i podtrzymywania tożsamości zbiorowości (Tajfel i Turner, 1979, 1986; Hogg i Reid, 2006; Reynolds, Subaśić i Tindall, 2014). Choć stosowanie się do nich wyróżnia jej członków z otoczenia i zwiększa ryzyko, że spotkają się z jego negatywną reakcją, to zarazem obecność restrykcji wzmacnia poczucie przynależności do grupy – a od tego poczucia zależy chęć zaangażowania się na jej rzecz. Innymi słowy, restrykcje pośrednio, a nie bezpośrednio oddziałują na funkcjonowanie organizacji religijnych.

Założenie to postanowiłem sprawdzić na przykładzie religijnych Żydów ze Stanów Zjednoczonych. Judaizm wydał mi się interesujący z kilku względów. Jest tradycją łączącą w sobie kwestie religijne i etniczne, a zarazem obowiązuje w nim szereg restrykcji, choć poszczególne jego nurty (denominacje) mogą różnie się do nich ustosunkowywać. Sformułowałem zatem trzy hipotezy:

(H1) Istnieje silna zależność między przestrzeganiem restrykcji a poczuciem przynależności do społeczności żydowskiej.

(H2) Angażowanie się na rzecz synagogi czy organizacji daje się lepiej wyjaśnić poczuciem przynależności niż deklarowanym przestrzeganiem restrykcji.

(H3) Wpływ poczucia przynależności na zaangażowanie jest większy od oddziaływania na nie cech demograficznych.

Metoda

Populacja

Aby zweryfikować hipotezy, korzystałem z danych z sondażu przeprowadzonego przez Pew Research w 2013 r.¹ Ogółem wzięło w nim udział 3475 respondentów, w tym: 2786 Żydów religijnych oraz 689 niereligijnych. Wśród tych pierwszych było: 517 Żydów ortodoksyjnych, 659 konserwatywnych, 1168 reformowanych oraz 442, którzy nie zadeklarowali przynależności do denominacji bądź stwierdzili, że należą do innej niż te, które zostały wymienione. Tę ostatnią grupę wyłączyłem z analizy, podobnie jak Żydów świeckich.

Operacjonalizacja pojęć

Aby weryfikacja hipotez była możliwa, konieczna stała się operacjonalizacja następujących zmiennych: przestrzeganie restrykcji, poczucie przynależności do społeczności żydowskiej oraz poziom zaangażowania.

1. Przestrzeganie restrykcji. Skalę do pomiaru tej zmiennej opracowałem na podstawie pytań dotyczących tego, czy respondent: (i) stosuje się do zasad wynikających z koszerności?; (ii) powstrzymuje się od przyjmowania bądź wydawania pieniędzy w szabat?; (iii) pości w czasie święta Jom Kippur?; (iv) ubierał choinkę w trakcie ostatnich, chrześcijańskich świąt Bożego Narodzenia? (odpowiedzi na to pytanie kodowałem tak, aby odzwierciedlały niewykonywanie tej czynności). Skupiłem się więc na zachowaniach, które w amerykańskim społeczeństwie mają niecodzienny charakter i wyróżniają jednostkę z szerszego otoczenia. Obejmowały one zarówno te restrykcje, które odciskają piętno na codziennym życiu (np. stosowanie się do zasad koszerności), jak i restrykcje incydentalne (poszczenie w czasie święta Jom Kippur). Stworzona na podstawie tych pytań skala okazała się rzetelna ($\alpha = 0,665$). Przedmiotem analizy uczyniłem średnią wartość ze wskazań respondentów, mieszczącą się w przedziale od 0 do 1.

---

¹ Wyniki sondażu zostały opublikowane w raporcie pt. *A Portrait of Jewish Americans*, www.pewresearch.org.

2. **Poczucie przynależności do społeczności żydowskiej.** Skalę do pomiaru tej zmiennej opracowałem na podstawie pytania, w którym badany miał ustosunkować się do następujących stwierdzeń: (i) „Jestem dumny z bycia Żydem”; (ii) „Mam silne poczucie przynależności do społeczności żydowskiej”; (iii) „Czuję się odpowiedzialny za Żydów na świecie będących w potrzebie”. Odnosząc się do tych zagadnień, badani posługiwali się skalą dychotomiczną. Ponadto konstruując tę zmienną, użyłem pytania: „Jak ważne jest bycie Żydem w Twoim życiu?”. Odpowiadając na nie, respondenci korzystali ze skali Likerta – konieczna stała się zatem jej modyfikacja, by ostatecznie miała ona dychotomiczny charakter. W związku z tym wartość 1 przypisałem odpowiedziom, w których badani stwierdzali, że bycie Żydem jest dla nich bardzo ważne. Pozostałym natomiast nadałem wartość 0. Opracowana w ten sposób skala okazała się rzetelna ($\alpha = 0,671$). Przedmiotem analizy uczyniłem średnią wartość ze wskazań badanych, mieszczącą się w przedziale od 0 do 1.

3. **Zaangażowanie.** Rozważając kwestię zaangażowania, Iannaccone, Olson i Finke założyli, że przejawia się ono w czasie i/lub w środkach finansowych, jakie wierny przeznaczają na wspólnotę religijną. W sondażu z 2013 r. nie przywiązywano do tej kwestii większego znaczenia. Pytano w nim jedynie o wsparcie finansowe (na rzecz synagogi, organizacji), mające miejsce w roku poprzedzającym badanie. Skorzystałem z tych danych, a powstała w ten sposób zmienna miała charakter dychotomiczny (gdzie wartość „0” oznaczała brak wsparcia).

Zmienne kontrolne

Na potrzeby badania uwzględniłem trzy zmienne demograficzne: płeć, wiek i roczny dochód gospodarstwa domowego, którego respondent był członkiem (w dolarach). Dwie ostatnie zmienne miały charakter ilościowy. Z kolei płeć interpretowałem jako zmienną dychotomiczną, gdzie wartość „0” przypisałem mężczyznom, a „1” kobietom.

Analiza danych

Analiza składała się z kilku etapów. Na początku przedmiotem uwagi uczyniłem statystyki opisowe, przy czym wartości zmiennych rozpatrywałem w podziale na deklarowaną przynależność religijną respondenta. Na drugim etapie dokonałem korelacji zmiennych: przestrzeganie restrykcji oraz poczucie przynależności do społeczności żydowskiej. Na koniec opracowałem cztery

modele regresji logistycznej. W każdym z nich zmienną objaśnianą było zaangażowanie, a zmiennymi objaśniającymi: (M1) przestrzegane restrykcji; (M2) poczucie przynależności do społeczności żydowskiej; (M3) obie te zmienne; (M4) poczucie przynależności i zmienne demograficzne. Wszystkie analizy zostały wykonane w programie IBM SPSS (v. 27).

Wyniki

Na wstępie uwagę skupiłem na przestrzeganiu restrykcji przez przedstawicieli poszczególnych denominacji. Wyniki analizy nie były zaskakujące. Okazało się bowiem, że do restrykcji stosowali się głównie Żydzi ortodoksyjni ($MD=0,91$), w istotnie mniejszym stopniu zaś Żydzi konserwatywni ($MD=0,43$) i reformowani ($MD=0,30$). Testy *post-hoc* wykazały, że różnice między średnimi wynikami, typowymi dla reprezentantów tych trzech denominacji, były statystycznie istotne ($p < 0,001$). Podobny rozkład wyników udało się zaobserwować, gdy przedmiotem analizy uczyniłem poczucie przynależności do społeczności żydowskiej. Okazało się, że to poczucie było najsilniejsze wśród Żydów ortodoksyjnych ($MD=0,96$), słabsze zaś wśród konserwatywnych ($MD=0,81$) i reformowanych ($MD=0,71$). Także w tym przypadku testy *post-hoc* wykazały, że różnice między średnimi wynikami przedstawicieli poszczególnych

Tabela 1. Średnie wartości zmiennych: przestrzeganie restrykcji i poczucie przynależności do społeczności żydowskiej w podziale na deklarowaną przynależność wyznaniową

Żydzi	Średnia	Odchylenie stand.	Błąd stand.	95% przedział ufności		Min.	Max.
				dolna granica	górną granica		
Przestrzeganie restrykcji ($p < 0,001$)							
Reformowani	0,30	0,20	0,005	0,29	0,31	0	1
Konserwatywni	0,43	0,27	0,009	0,41	0,45	0	1
Ortodoksyjni	0,91	0,20	0,009	0,89	0,89	0	1
Ogółem	0,46	0,32	0,006	0,45	0,45	0	1
Poczucie przynależności do społeczności żydowskiej ($p < 0,001$)							
Reformowani	0,71	0,27	0,007	0,70	0,73	0	1
Konserwatywni	0,81	0,24	0,008	0,79	0,83	0	1
Ortodoksyjni	0,96	0,11	0,005	0,95	0,97	0	1
Ogółem	0,79	0,25	0,005	0,78	0,80	0	1

Źródło: na podstawie danych z sondażu przeprowadzonego wśród amerykańskiej społeczności żydowskiej, Pew Research, 2013.

denominacji są statystycznie istotne ($p < 0,001$). Dokładniejsze dane, dotyczące zarówno przestrzegania restrykcji, jak i poczucia przynależności do społeczności żydowskiej przedstawiłem w tabeli 1.

Ponadto dokonałem korelacji obu tych zmiennych. Okazało się, że łącząca je relacja jest silna i statystycznie istotna. Współczynnik korelacji r Pearsona przyjął wartość $r = 0,51$ ($p < 0,001$). Udało mi się zatem potwierdzić pierwszą ze sformułowanych wcześniej hipotez.

Następnie przystąpiłem do budowy trzech modeli regresji logistycznej, w których zmienną objaśnianą było: zaangażowanie (na rzecz synagogi, organizacji). Zmienne objaśniające różniły się zaś w zależności od modelu. W pierwszym potencjalnym predyktorem było przestrzeganie restrykcji, w drugim – poczucie przynależności do społeczności żydowskiej, a w trzecim – obie wskazane zmienne. Analiza wyników z modelu I wykazała, że przestrzeganie restrykcji istotnie wpływa na zaangażowanie ($\exp(B) = 45,06$). Współczynnik determinacji R^2 Nagelkerkego przyjął wartość $R^2 = 0,27$ ($p < 0,001$). Oznacza to, że model I wyjaśnia 27% wariancji zmiennej objaśnianej. Na zaangażowanie istotnie wpływa też poczucie przynależności do społeczności żydowskiej ($\exp(B) = 65,52$). Tak wynika z modelu II. W tym przypadku współczynnik determinacji R^2 Nagelkerkego przyjął wartość $R^2 = 0,34$ ($p < 0,001$). Oznacza to, że model II wyjaśnia 34% wariancji zmiennej objaśnianej. W końcu, w modelu III uwzględniłem zarówno przestrzeganie restrykcji, jak i poczucie przynależności. Wpływ pierwszej z tych zmiennych na zaangażowanie był mniejszy niż drugiej (odpowiednio: $\exp(B) = 11,30$; $\exp(B) = 24,84$). Model III okazał się więc dobrze dopasowany do danych. Wartość współczynnika R^2 Nagelkerkego wyniosła $R^2 = 0,40$ ($p < 0,001$). Biorąc pod uwagę wyniki modelowania, uznałem, że drugą z hipotez udało się potwierdzić. Szczegółowe wyniki analizy przedstawiłem w tabeli 2.

Tabela 2. Wyniki modelowania, gdzie zmienną objaśnianą było zaangażowanie a zmiennymi objaśniającymi: przestrzeganie restrykcji i/lub poczucie przynależności

Predyktory	Model I ($R^2 = 0,27$)			Model II ($R^2 = 0,34$)			Model III ($R^2 = 0,40$)		
	<i>B</i>	<i>SE</i>	$\exp(B)$	<i>B</i>	<i>SE</i>	$\exp(B)$	<i>B</i>	<i>SE</i>	$\exp(B)$
Stała	-1,02	0,05	0,36	-2,57	0,10	0,08	-2,69	0,10	0,07
Przestrzeganie restrykcji	3,81	0,13	45,1				2,42	0,15	11,30
Poczucie przynależności				4,18	0,13	65,5	3,21	0,14	24,84

Źródło: na podstawie danych z sondażu przeprowadzonego wśród amerykańskiej społeczności żydowskiej, Pew Research, 2013.

Aby sprawdzić, czy wpływ poczucia przynależności na zaangażowanie nie jest zapośredniczony określonymi cechami demograficznymi, opracowałem ostatni model, w którym zmiennymi objaśniającymi – poza poczuciem przynależności – były zmienne kontrolne (płeć, wiek i dochód). Okazało się, że sam model jest dobrze dopasowany do danych (współczynnik determinacji R^2 Nagelkerkego przyjął wartość $R^2=0,35$). Poza poczuciem przynależności, na zaangażowanie wpływał wiek badanego ($\exp(B)=1,01$) i jego dochód ($\exp(B)=1,00$) (im osoba była starsza i zamożniejsza, tym chętniej wspierała swoją synagogę bądź organizację). Możliwości predykcyjne obu tych zmiennych kontrolnych były jednak wyraźnie słabsze niż zmiennej poczucie przynależności ($\exp(B)=64,52$). Oznacza to, że także trzecia z postawionych hipotez została potwierdzona.

Podsumowanie

Przeprowadzone przeze mnie analizy wykazały, że zaangażowanie wiernych – przynajmniej to mierzone wsparciem finansowym – zależy głównie od poczucia przynależności. Restrykcje, będące regulacjami normatywnymi uczestniczącymi w formowaniu i podtrzymywaniu tożsamości zbiorowej, wpływają na to zaangażowanie pośrednio, wzmacniając poczucie przynależności. Restrykcje wydają się zatem przejawem mechanizmu bardziej uniwersalnego niż zakładali Iannaccone i inni, nieograniczającego się zapewne tylko do kontekstu religijnego.

Literatura

- Ferguson T.W. (2014). The Optimal Level of Strictness and Congregational Growth. *Religions*, 5, 703–719.
- Hogg M.E., Reid S.A. (2006). Social Identity, Self-Categorization, and the Communication of Group Norms. *Communication Theory*, 16(1), 7–30.
- Iannaccone L.R. (1994). Why Strict Churches Are Strong? *American Journal of Sociology*, 99(5), 1180–1211.
- Iannaccone L.R., Olson D.V.A., Stark R. (1995). Religious Resources and Church Growth. *Social Forces*, 74(2), 705–731.
- Kelley D. (1972). *Why Conservative Churches Are Growing: A Study in Sociology of Religion*. New York: Harper and Row.
- Olson D.V.A., Perl P. (2001). Variations in Strictness and Religious Commitment Within and Among Five Denominations. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40(4), 757–764.
- Reynolds K.J., Subašić E., Tindall K. (2014). The Problem of Behavior Change: From Social Norms To An Intergroup Focus. *Social and Personality Psychology Compass*, 10(1), 1–12.

- Tajfel H., Turner J.C. (1979). An Integrative Theory of Intergroup Conflict. W: W.G. Austin, S. Worchel (red.). *Social Psychology of Intergroup Relations* (s. 33–47). Monterey: Brooks/Cole Publishing Company.
- Tajfel H., Turner J.C. (1986). The Social Identity of Intergroup Relations. W: S. Worchel, W.G. Austin (red.). *Psychology of Intergroup Relations* (s. 7–24). Chicago: Nelson-Hall Publishers.
- Tamney J.B. (2005). Does Strictness Explain the Appeal of Working Class Conservative Protestant Congregations? *Sociology of Religion*, 66(3), 283–302.
- Tamney J.B., Johnson S.D. (1997). A Research Note on the Free-Ride Issue. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36(1), 104–108.
- Tamney J.B., Johnson S.D., McElmurry K., Saunders G. (2003). Strictness and Congregational Growth in Middletown. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 42(3), 363–375.
- Thomas J.N., Olson D.V.A. (2010). Testing the Strictness Thesis and Competing Theories of Congregational Growth. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 49(4), 619–639.